

1956-ra való emlékezés jelentősége a református egyház és teológia számára*

Dr. Fazakas Sándor

Tisztelt Konferencia!

A múlthoz való viszonyulásunk kultúrájának három szintje tartható számon:

- 1) a szemtanúk szempontja,
- 2) a történész vizsgálódása és
- 3) a nyilvános emlékezés, mint a közélet része.

A *szemtanú* felidézi azokat az eseményeket, amelyek az ő személyes életét és a társadalom képét radikálisan megváltoztatták. (Igaz, a szemtanú jelentése is attól függ, hogy pl. a barikád melyik oldalán állt). A *történész* és a kutató az események komplexitására hívja fel a figyelmet, megbízható források után kutat, megpróbál összeegyeztetni különböző nézeteket, s szerencsés esetben óvakodik túl gyors értékítélet megalkotásától. A kollektív, illetve *kulturális emlékezet* viszont nem mentes adott esetben a politikai megfontolásoktól, a leegyszerűsítésektől, a mítoszképzéstől. Paul Ricoeur francia gondolkodó nyomán elmondható, hogy az *emlékezés adja meg az egyén személyes identitásának kritériumát* – tegyük hozzá: a közösség önértelmezését is! De éppen ebben rejlik a veszély: egy-egy közösség vagy társadalmi csoport számára kísértést jelent, hogy saját szempontjainak megfelelően emeljen ki egyes jeleneteket a múltból, másokat pedig átadjon a feledés homályának. Az ilyen módon retusált történelem legkevésbé sem segíti azt, amit szolgálnia kellene: az emlékezés identitásteremtő, önazonosságot erősítő folyamatát.

Megfigyelhető, hogy minél távolabb kerül időben az emlékezők nemzedéke egy-egy történelmi eseménytől, annál kevésbé támaszkodhat a szemtanúk első kézből vett információjára, de annál tárgyilagosabb lesz a történelmi értékítélet és letisztultabb, józanabb az emlékezés kultúrája. 400 év távlatából lehet elfogulatlanabban beszélni a Bocskai szabadságharcról, illetve a bécsi béke jelentőségéről nemzetünk és egyházunk számára, bár még itt is rá vagyunk utalva további kutatások eredményeire. Viszont 50 év távlatából szemlélve 1956 eseményeit a múlthoz való viszonyulás *kettősége* nem hárítható el. *Egyrészt* helyénvaló az a *szubjektív emlékezés*, amellyel a református egyház emlékezhet hőseire, az áldozatokra, megtorlást szenvedő lelkipásztorokra, vallástanárookra és gyülekezeti tagokra. Helyénvaló és önazonosságot erősítő lehet az a kollektív emlékezés, amely gyászolja veszteségeinket, ugyanakkor felfedezi azt a *fényt*, amelyet Isten Igéje jelentett a szenvedés óráiban – és újból felfedezi azt az *irányt*, amelyet pl. a Megújulási Mozgalom mutatott 1956 napjaiban. *Másrészt* a várható megemlékezésekre való tekintettel fokozottabb józanságra és tárgyilagoságra lesz szükség az evangélium munkásai (lelkészek, vallástanárok, teológusok), gyülekezetek presbitériumai és általában az egyháztagok részéről! Miért? Azért, mert az elmúlt években az emlékezés és a *mementók* túlbúrjánzásának, politikálódásának, sőt piacosításának idejét éltük át. Ez vitathatatlanul természetes velejárója a demokratizálódás folyamatának, de ugyanígy része a posztmodern tetszőlegességnek is: minden csoport, minden kisebbség (szerveződjön az etnikai, politikai vagy akár szexuális beállítottság alapján) igényt tart saját történetének, emlékeinek vagy

---

* Részlet a Doktorok Kollégiuma Ünnepi Plenáris ülésén elhangzott előadásból, Debrecen, 2006. augusztus 23. Megjelent: *Collegium Doctorem*, 3 (2007), 36–42.

mellőztetésének felelevenítésére. Ebben a folyamatban az emlékezés eseménnyé (*Event*), konzumcikké vagy valláspótlékká válik, amely megteremti a maga dogmáit, mágikus számait, „szent alkalmait”. E „normáktól” való bárminemű elhajlás kiátkozással, kitagadással, megbélyegzéssel jár. Az emlékezés kisajátítása és eszközösítése az ember szabadságát veszélyezteti, ahol a múlthoz való viszony már nem biztos, hogy az önazonosságot és az összetartozást erősíti, hanem táptalajává válik a gyűlöletnek, elhatárolódásnak, újabb társadalmi bűnöknek.

Az emlékezés logikája más, mint a felejtésé. A múltra való emlékezés célja nem az, hogy a felejtés jótékony fátylát ráborítsuk a történetekre, azzal az önmegnyugtató és másokat is megnyugtató akaró igyekezettel, hogy „ami volt elmúlt, ne beszéljünk róla többet” Tagadhatatlan, néha az idő múlása megold problémákat, felold feszültségeket, feledésbe mennek bántó szavak, behegednek a sebek. Viszont az emlékezés törvényszerűsége mégis más, mint a gyógyulás természetes folyamata. A fizikai fájdalmakkal és sebekkel ellentétben az emlékezés azt őrzi meg, ami nem szűnik meg fájni. Az áldozatok és szenvedők lelkéből nem lehet kitörölni az erőszak vagy a terror okozta lelki sebeket. Nemzedékeken át őrzi azt az emlékezetet. „Felejtteni különben is csak az áldozatoknak van joga!”²

Mire és miért emlékezünk? Az emberiség történetét átszövik a háborúk, konfliktusok, társadalmi bűnök. De míg a korábbi századokban a sérelmek „kölcsonös felejtésére” épültek a békeszerződések, abból a célból, hogy mindkét fél „tisztá lappal” indulhasson, és így lehetővé váljon a békés egymás mellett élés, addig a XX. század olyan történelmi bűnöket ismer, amelyek esetén nem a felejtés, hanem egyedül az emlékezés jelenthet megoldást. Hogyan? Úgy, hogy az emlékezés, az események tudatos átgondolása, feldolgozása, emlékezetbe idézése veheti elejét annak, hogy az egykori bűnök újból megismétlődjenek. Csak az emlékezés teheti jövőképpé az együttélést népek, társadalmi csoportok, áldozatok és tettesek között. Az újkor embere a „radikális gonosz” olyan jelenségével találja szembe magát, amelyik az emberi bűnértelmezés és megbocsátás lehetőségeit oly mértékben meghaladja, hogy csak a tudatos emlékezetben tartás képes egyedül megtörni annak átkát. Mondhatná valaki: Auschwitz vagy a Gulág borzalmai meglehetősen távol vannak már tőlünk időben! De ne feledjük, még valamennyien emlékszünk a rendszerváltást megelőző időkre, a hidegháborús korszak félelmeire. Nos, erről van szó! A látszólagos békeidő, a diktatúra évei vagy a „szelíd elnyomás” évtizedei egyaránt megkövetelték áldozataikat. Ennek a sokat dicért békeidőnek és szelíd elnyomásnak jelenti a kezdetét 1956, a forradalom, majd annak leverése és elfojtása.

Elmondhatjuk: az emlékezés az identitás, az önazonosság része. E megfigyelést a magyar ember habitusa is igazolja. Arra a kérdésre, hogy kik vagyunk, mindig elmondunk egy történetet. Nem sajátosan magyar „találmány” ez, hanem hozzá tartozik keresztyénységünkhöz! Az „emlékezés” ugyanakkor nem idegen téma az egyház és a teológia számára. A zsidó-keresztyén hitvilág tulajdonképpen az emlékezés kultúráját teremtette meg.³ Az igehirdetés – a liturgia és az egyházi év ünnepei segítségével - az „Isten nagyságos tetteinek” felidézésében keresi Isten itt és most aktuális akaratát, legyen szó akár Krisztus születésének, kereszthalálának, feltámadásának, mennybemene telének, a Szentlélek kitöltetésének és az egyház megalakulásának „történetéről”. Az egyén személyes hite pedig éppen e közös emlékezésben kap újabb indíttatásokat és hoz meg egzisztenciális döntéseket. S bár a hit a Szentlélek Isten ajándéka, mindig rá van utalva a vallásos emlékezet önazonosságot erősítő és a közösség iránti elkötelező funkciójára. Viszont a vallásos emlékezet éppen történelmi vagy kulturális tényezők hatására gyakran került összhangba a nemzeti emlékezéssel, ami egyházunkat minden időben fogékonnyá tette – egyébként helyesen – a „nemzeti mementők” megbecsülésére.

1956-ra való emlékezés kapcsán fel kell tennünk a kérdést: kik vagyunk, milyen legyen egyházunk? Mi az, ami 1956 örökségéből meghatározó egyházunk mai életére nézve? Mi az, ami erősíti egyhá-

zunk önazonosságát? E kérdések megválaszolása kapcsán nem mellékes tisztázni azt a tényállást, hogy egyházunk miként is viszonyult azokban a nehéz napokban az eseményekhez, a világhoz, a diktatúrához, önmagához?

1. *Az első tanulság 1956-ra való emlékezés folyamatában, hogy az egyháznak időnként fel kell tennie a maga számára a kérdést: Kik vagyunk? Mit akarunk? Merre induljunk (mit tegyünk)?* Napjainkban inkább a modern vezetés-és szervezésemélet teszi fel leginkább e kérdéseket, keresve az adott szervezet vagy vállalkozás sajátos és egyedi „vállalkozás-filozófiáját”, illetve a piacon mással össze nem téveszthető profilját. 1956 novemberében a Református Megújulási Mozgalom fogalmazta meg a fenti kérdéseket – nem politikai megfontolásból, hanem egyetlen célból hogy az egyházban „az Ige és a lelkiismeret szabadsága”⁴ újból érvényre jusson, illetve hogy a magyar református közvélemény bizalma az egyház munkája iránt helyreállításra kerüljön. Leginkább a hitvallás megszületésének szorító pillanatához hasonló ez, amelynek három feltétele van: a *kairos*, a *kontextus* és a *communió*. A *történelem* egy bizonyos szakaszában, adott társadalmi-politikai *helyzetben* a keresztyén egyház (ill. *gyülekezet*) ad számot hitéről, Krisztus iránti hűségéről és ennek minden következményéről. Akkor lesz hiteles és az egyház megújulására nézve hasznos az 50 évvel ezelőtti eseményekre való emlékezés, ha az egyház számot tud adni - nem arról, hogy mit tesz, cselekszik vagy épít, hanem arról, hogy mit hisz? Kiben hisz az egyház és hogyan válaszol Jézusnak a Péter és tanítványai számára feltett kérdésre: ti kinek mondotok engem (Mt 16, 15)? Mit akarunk? Erre a felelet nagyon egyszerűen, de mai napig irányt mutatóan így hangzott egykor: hogy az egyház hű maradjon az ő Urához, Isten Igéjét tisztán hirdesse!

2. *Semmi nem képes jobban meggyöngíteni az egyházat, mint maga az egyház!* Ez a második nagy tanulsága a 1956 örökségének, illetve a forradalmat megelőző és azt követő időszak következményeinek úgy, ahogyan azt Ravasz László 1956 nyarán vetette papírra Memorandumában, az EVT Központi vezetőségének Galyatetői gyűlésére készülve.⁵

Tény, hogy a kommunista államhatalomnak sikerült olyan egyházvezetőséget felállíttatni, amelyik tökéletesen kiszolgálta az állam egyházpolitikai érdekeit, de ennek következtében elvesztette a lelkészek és gyülekezeti tagok bizalmát. A Megújulási Mozgalom *Kik vagyunk és mit akarunk* tételű körlevelében helytállóan diagnosztizálta a kialakult helyzetet: az történt ugyanis, hogy „Krisztus magyar egyházát nem egyházi szempontból és érdekből kormányozták, hanem külső világi érdekek szerint”.⁶ Valójában nincs megosztóbb, mint amikor az egyházban a Krisztus-központ helyére valami más, pl. egy mellékközpont kerül,⁷ majd ez a mellékközpont főközponttá válik és a Krisztus helyére tör. Ilyen mellékszempont lehet egy-egy eszme, vagy a szocializmus kiszolgálásának igyekezete. Ez a kísértés viszont nem a múlté! Amikor az egyház elszegődik politikai eszmék szolgálatára, önmagát gyöngíti és önmagát hozza lehetetlen helyzetbe. Az eredmény: megosztott gyülekezet és hiteltelenné vált egyház. Lehet ugyan egy értékrend mellett érvelni és kiállni, de párt-politikai érdekek szolgálatával önmagát ássa alá az egyház.

3. *Az emlékezés felidéz bennünk azt a kort, amely az egyházat merő kultuszközösséggé zsugorította vissza!* A kommunista egyházpolitika célja nem volt más, mint távol tartani az egyházat a közélet formálásától, a társadalmi szerepvállalásától és visszaszorítani a gyülekezeteket a templomok falai közé. Sajnos ez a törekvés olyannyira eredményes volt, hogy egyházon kívül és belül még mindig tartja magát a felfogás: az egyház maradjon egyház, ne politizáljon!

Napjainkban újból hangos a közélet a követeléstől: a vallás (legyen) privát ügy! Mindenkinek magánügye mit hisz, hogyan gyakorolja hitét. A korszellem azt követeli, hogy az egyház legyen egy a vallásos piac kínálati közül és érje be a szolgáltató szerepkörével! A piacon pedig a szabad választás és a kereslet-kínálat törvénye uralkodik. Ez az érv viszont elment nemcsak a vallásos értékek nyilvánvaló mellőzéséig, de a vallásos érzület kipellengérezéséig is. Hogyan reagál a nyilvánosság e nyomása alatt az egyház vagy a gyülekezetek presbitériumai? Szemérmes hallgatásba burkolózunk

vagy fel merjük vállalni: a hit a legszemélyesebb közügy! Ha volt egyetlen pozitív haszna (ha szabad ezzel a megállapítással élni) a Mohamed-karikatúrák körül kialakult sajtó és külpolitikai botránynak, az nem más, mint a felismerés: a vallás nem magánügy, nem a privát szféra része. A vélemény – és a sajtószabadság nem jogosít fel arra, hogy belegázoljunk más ember vallásos meggyőződésébe. Ez nemcsak ellentmond a lelkiismereti-és vallásszabadságnak, nemcsak sérti az egyén önértékelését, nemcsak kulturálatlanság – de végül a világképét is veszélyezteti.

4. *Az egyház és az állam kapcsolata nem lezárt kérdés.* A Református Megújulási Mozgalom vallotta a „szabad egyház szabad államban” elvét, abból a nyilvánvaló meggyőződésből, hogy mind az egyház, mind az állam akkor tölti be rendeltetését, ha mindegyik sajátos feladatának teljesítése közben engedelmeskedik Isten parancsának és nem hatalmaskodik a másik fölött.⁸

Napjainkban elengedhetetlen az *állam* részéről – hangzatos szólamokon túlmenően - annak felismerése, hogy az állam elhibázott egyházpolitikájával az ellenkező eredményt éri el, mint amit akar. Akkor, 1956 előtt és után megnyert ugyan vonalas embereket, de a tömegek lelkileg még távolabb sodródtak tőle (állapítja meg Ravasz).⁹ Ma egy rosszul értelmezett szabadság és liberalizmus jegyében függetleníti magát a vallásos értékektől és intézményektől, az eredmény viszont nem a felnőtt és nagykorú polgár megteremtése. Éppen ellenkezőleg: az érték-semlegesség megkövetelésével és propagálásával éppen azokat az értékközvetítő kereteket bontja le és azokat az intézményeket lehetetleníti el, amelyek között valóban felnőhetne egy demokratikus jogaival valóban élni tudó, dönteni képes és felelősséget felvállaló nemzedék.

Az *egyház* részéről pedig szükséges annak belátása, hogy az egyház léte a hit kockázata. Véleményem szerint egyre inkább érik az egyházunk belső köreiben a felismerés: csak addig maradhatnak fenn gyülekezeteink a mai világban, amíg emberek ezt a kockázatot vállalják, amíg lesznek hűséges presbiterek és gyülekezeti tagok, akik akár *anyagi tehervállalás* árán is fenntartják az egyházat, hogy az teljesíteni tudja küldetését.

5. *Bűnbánat és megbékeelés szükségessége.* Forradalmi változások és rendszerváltások idején egy pillanat alatt megkérdőjeleződnek (okkal vagy ok nélkül) egyéni életpályák, egyházi tisztségviselők múlt-hoz, rendszerhez, szolgatársakhoz való viszonya. Ez mindig attól függ, hogy milyen az aktuális politikai széljárás. A kérdés így hangzik: hogyan viszonyul az ember saját múltjához, múltbeli szerepvállalásához vagy egykori rabtartóihoz?

Akkor, az Egyetemes Konvent elnöksége a Zsinat 1956. decemberi ülését előkészítendő szabályrendeletet kívánt kidolgozni egyházi tisztségviselők múltbeli magatartásának felülvizsgálatára. Az eljárás hivatott lett volna biztosítani, hogy a presbitériumok a panaszok és vádak megismerése, de az érintettek védekezésének meghallgatása után foglalhassanak állást, és hogy magasabb egyházi tisztséget ne viselhessen az, aki múltbeli magatartása alapján a presbitériumok bizalmát nem élvezzi.¹⁰ Tény, hogy a társadalomban mind a mai napig elintézetlen a múlt-hoz való viszonyulás kérdése! Az egyház is céltáblája a vádaskodásnak – azért lehet céltábla, mert sokáig vonakodott tárgyilagosan szembenézni a múlttal és saját hatáskörben elindítani a megbánás-megbocsátás-kiengesztelődés folyamatát. Úgy tűnik, hogy napjainkban a keresztyén egyházakban újból napi-rendre kerül a múlt-hoz való viszonyulás, illetve egyházi tisztségviselők szerepvállalás kérdése [...] Kérdés az, hogy valóban a kiengesztelődés és a megújulás a mozgató rugója e folyamatoknak vagy személyes motivációk, nem sejtett egyházpolitikai érdekek?

Valóban elengedhetetlen a múlttal való szembenézés – de néhány feltétel tisztázása nélkül ehhez nem lehet hozzákezdeni. Ilyenek: a keresztyén embernek szabadságában áll megbocsátani, de ha az egyházban nem működik a megbánás és megbocsátás szelleme, ugyanaz fog történni, mint a társadalomban és a médiában: leleplezések, vádaskodások, pellengérré állítások sorozata. Ha viszont megteremthető a bűnbánat-megbánás és megbocsátás légköre, és ebben a szellemben kerül sor a múlt feldolgozására, akkor oka-fogyottá válna minden külső politikai indíttatású átvilágítás, követelés, gyanúsítgatás. 1956 öröksége és felismerése e vonatkozásban is tanulságos: akit a ko-

rábbi rendszer harcosának tartanak, az álljon félre - de a megújulás és megbékélés folyamatában „Krisztus testén és egymás szívéen sebeket ne üssünk!”¹¹

A megbékélés folyamatához elengedhetetlenül szükség van arra, hogy (1) a tettesek tetteikkel való szembesülést és megbánást tanúsítsanak; (2) az áldozatok ne kívánjanak minden áron elégtételt venni; (3) mindkettő részéről legyen hajlandóság az együttélésre; (4) érintettek és a közösség is jusson el a felismerésre, hogy mindkettő rá van utalva Isten irgalmára, aki különbséget tesz bűnös és bűn között.

A keresztyén egyház számára a jövőben szolgálatára és hitelességére nézve döntő lesz a kérdés, hogy az igehirdetés, a diakónia és tanítás mellett képes lesz-e munkálni a „békéltetés” ügyét, amivel Isten megbízta (2 Kor 5,18)? Konfliktushelyzetek ma is lépten-nyomon kialakulnak, a világgazdasági és politikai struktúrái naponta szembeállítják az embert embertársával. A múlttal való szembesülés nem teszi feleslegessé a jelen bűnei iránti kritikai érzékünket, sőt mindkét vonatkozásban egzisztenciálisan tevődik fel a kérdés: hol találok rá az irgalmas Istenre és hol találok egy könyörülő embert? Ezért a „megbékélés szigeteinek” megteremtése több mint szükségszerű mai világunkban.

Tisztelet Konferencia! *50 év távlatából emlékezünk!* Az emlékezés akkor lesz igazán hiteles és hasznos, ha közelebb visz a bűnbánathoz, segít begyógyítani a sebeket, keresi a lelki megújulás lehetőségeit, ugyanakkor elkötelez annak a meglátására és felvállalására, amire Isten itt-és most minket elhív. Ez az a pont, ahol a keresztyén egyháznak hangsúlyozni kell: az *emlékezéshez való jog alapvető emberi jog*. Az emlékezés szabadsága és ennek a szabadságnak a meghagyása olyan érték, amely további értékeket feltételez: úgy, mint tolerancia, a másik ember méltóságának tiszteletben tartása, érdeklődés az iránt, amit „nem én” éltem át... És hogy mennyire féltve őrzendő érték az önazonosság-hoz és az emlékezéshez való jog, annak szemléltetésére álljon itt Ravasz László vallomása:

„A megújulási mozgalom időileg egybeesett a nemzeti forradalommal, de érzelmi egybehangzáson kívül más kapcsolat nem volt köztük. Az egyházi mozgalomban részt vettem, mert segíteni kellett. Égett a ház. Nem törődtem azzal, hogy a tűzoltókat néha gyújtogatás vádjá alatt becsukják. [...] Életemben sok dolgot rosszul csináltam és tévedtem a forradalom idején is. Hiszek a demokráciában és a népek testvéri együttélésében. De erőszakkal senki nem tehet azzá, ami nem vagyok és nem voltam: ellenforradalmár.” (Ravasz: Emlékezéseim, 392.)

Közösségi életünk tesztkérdése egyházon belül és egyházon kívül egyaránt ez lesz: meg tudjuk-e hagyni a másik embert abban a szabadságában, hogy ő mondhatta meg: kinek tartja magát, kicsoda ő tulajdonképpen, hogyan viszonyul múltjához, jelenéhez és környezetéhez. A „*privát, a nyilvános és a tudományos emlékezés*” közötti különbségek¹² minden jel szerint továbbra is fennállnak majd, és létjogosultságot követelnek maguknak. Nekünk viszont meg kell tanulnunk – úgy tudományos kérdésfeltevéseinkben, mint a mindennapokban – együtt élni ezekkel a különbözőségekkel. Ha majd egyszer képesek leszünk ezeket a különbségeket úgy elhordozni, hogy közben ne kelljen feladnunk a magunk identitását, de ne is kelljen lépten-nyomon keresztre feszítenünk egymást, akkor képesek leszünk e különbözőségeinkben is felfedezni azt, ami közös, ami összekapcsol és ami kölcsönösen gazdagít!

JEGYZETEK:

- ¹ Paul RICOEUR: *Das Rätsel der Vergangenheit*. Erinnern – Vergessen – Verzeihen. Göttingen 1998. 79.
- ² Theodor W. ADORNO: *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?* In: Th. W. Adorno: *Kulturkritik und Gesellschaft II*. Gesammelte Schriften 10.2. Suhrkamp. Frankfurt a. M. 1997. 555.
- ³ V.ö.: Gerd THEIBEN: *Tradition und Entscheidung*. Der Beitrag des biblischen Glaubens zum kulturellen Gedächtnis. In: J. Assmann/T. Hölscher (Hg.): *Kultur und Gedächtnis*. Suhrkamp. Frankfurt a. M. 1988. 170-196.
- ⁴ *Körlevél. A Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottsága*. In: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956-1957-es esztendőben történetekhez*. Szerk. Ladányi Sándor. Kálvin Kiadó. Budapest, 2006. 211ff. - V.ö.: RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Budapest 1992. 386.
- ⁵ RAVASZ L.: *Memorandum a Református Egyház helyzetéről 1956 nyarán*. In: *Adalékok... i.m.* 111.
- ⁶ RAVASZ L.: *Emlékezéseim*. I.m. 386.
- ⁷ V.ö.: TÖRÖK István: *A megújulás teológiai feltétele*. In: *Confessio* 1/1990. 122-124.
- ⁸ *A Magyar Református Egyház útja*. A Református Megújulási Mozgalom Programja. In: *Adalékok... i.m.* 307-308.
- ⁹ RAVASZ L.: *Memorandum... i.m.* 115.
- ¹⁰ Lásd: *Körlevél-tervezetek a Református Egyetemes Konvent Elnökségétől valamennyi egyházközség presbitériumának*. In: *Adalékok... i.m.* 227-232.
- ¹¹ *Körlevél. A Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottsága*. In: *Adalékok... i.m.* 213.
- ¹² Reinhart KOSELECK: *Differenzen aushalten und Toten betrauen*. In: *Neue Züricher Zeitung* Nr.111, 14-15 Mai 2005. 47.